

Migracje seniorów

4.1. Wstęp

Ruchy migracyjne najczęściej są rezultatem indywidualnych decyzji podjętych przez migrantów, w wyniku których dochodzi do zmiany miejsca zamieszkania. W sytuacji braku napięć politycznych i innych zdarzeń nadzwyczajnych (takich jak np. wojny) na decyzje migracyjne wpływa wiele czynników w skali mikro- i makrospołecznej. Oddziaływanie czynników migracyjnych w skali makro związane jest z ogólnym rozwojem ekonomiczno-społecznym danego obszaru, a mobilność przestrzenna wewnątrz kraju jest wynikiem zróżnicowania terytorialnego industrializacji i urbanizacji. Rozpatrywanie migracji w skali mikro zawężone jest do sytuacji gospodarstw domowych i rodzin migrantów. Czynnikiem skłaniającymi do migracji na tej płaszczyźnie są: warunki życia indywidualów i ich mikrogrup lub zmiany ich statusu.

Badania nad procesami migracji pozwalają na wyodrębnienia dwóch głównych grup czynników kształtujących rozmiar i kierunek migracji. Pierwszą grupę stanowią tzw. czynniki motywujące do zmiany miejsca zamieszkania, które wynikają przede wszystkim z działania przyczyn ekonomicznych, demograficznych, socjologicznych, psychologicznych i prawno-politycznych. Drugą grupę stanowią czynniki o charakterze operacyjnym, które same w sobie nie stanowią przyczyn podejmowania decyzji migracyjnych, jednak mają istotny wpływ na przebieg procesu migracyjnego. Do tej grupy czynników zaliczamy: odległość, na jaką odbywają się migracje, informacje o zaistnieniu na obszarze przeznaczenia sytuacji, które mogą spowodować decyzję o zmianie miejsca zamieszkania (np. wysokie zarobki, łatwość otrzymania mieszkania, pomoc krewnych i znajomych w dokonaniu przeprowadzki) [Kowerski, 1990].

Badacze procesów migracyjnych skupiają uwagę głównie na przedstawieniu ilościowych i społeczno-ekonomicznych aspektów przemieszczeń osób w wieku

produkcyjnym oraz osób im towarzyszących (rodzin). W badaniach ruchu wędrowkowego niewiele miejsca poświęca się migrantom w starszym wieku, z uwagi na stosunkowo niewielki udział tych osób w migracjach. Jednak charakterystyczny dla wszystkich społeczeństw nowoczesnych, postępujący proces starzenia się ludności wzmagą zainteresowanie również migracjami seniorów¹.

Seniorzy to z jednej strony subpopulacja wyraźnie różniąca się od osób młodszych przyczynami skłaniającymi do zmiany miejsca zamieszkania – w ich przypadku mniejsze znacznie ma czynnik ekonomiczny (sytuacja na rynku pracy), czy rodzinny (zawarcie związku małżeńskiego), brak jest wpływu czynnika edukacyjnego. Z drugiej zaś strony grupa ta jest wysoce niejednorodna – badania prowadzone w krajach anglosaskich wskazują, iż w pierwszych latach po osiągnięciu wieku starszego decydujący wpływ mają migracje uwarunkowane poszukiwaniem wyższego standardu życia, później zaś pogarszający się stan zdrowia i utrata współmałżonka stają się głównym motywem przemieszczeń [Quandango, 2002].

W Polsce na istotny aspekt społeczny przemieszczeń osób starszych już pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. – jako pierwszy – zwrócił uwagę Rosset [1959: 279]. Ostatnie badania monograficzne poświęcone w całości zagadnieniu migracji polskich seniorów przeprowadzono w latach 1970. i 1980. [Latuch, 1977, Stolarczyk, 1985, 1986]. Ostatnie ćwierćwiecze jest okresem, w którym zarówno literatura geograficzna, demograficzna, jak i gerontologiczna w zasadzie pomija proces przemieszczeń seniorów jako wątek badawczy. Dzieje się tak przede wszystkim z powodu braku wiarygodnych danych na temat skłonności seniorów do przemieszczania. W przypadku dostępnych obecnie publikowanych danych pochodzących z ewidencji bieżącej i Narodowych Spisów Powszechnych, które z jednej strony są wysoce zagregowane (populacja seniorów w większości przypadków traktowana jest jako zbiorowość homogeniczna), z drugiej zaś strony oba źródła są nieporównywalne ze względu na narzędzia służące do zebrania danych.

Celem niniejszego opracowania jest rozpoznanie prawidłowości ruchu wędrowkowego – wewnętrznego i zewnętrznego – osób starszych, jak również przedstawienie wzorców migracyjnych seniorów. W tym celu dokonany został przegląd polskiej i obcojęzycznej literatury, tak teoretycznej, jak i empirycznej, związanej z mobilnością przestrzenną osób starszych. Szczególna uwaga skupiona została na różnych modelach zmiany miejsca zamieszkiwania w poszczególnych fazach starości. Skala i zakres przemieszczeń seniorów w Polsce scharakteryzowany został na bazie wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r., oraz dostępnych danych z ewidencji bieżącej publikowane w „Rocznikach Demograficznych”.

¹ Precyzyjne zdefiniowanie osoby starszej nie jest łatwe. W zależności od dziedziny nauki granicę starości można ustalić kierując się wieloma kryteriami (ekonomicznym, kulturowym, społecznym, zdrowotnym, itd.). W niniejszym opracowaniu określenie senior dotyczyć będzie osób, które ukończyły sześćdziesiąty rok życia.

4.2. Modele migracji osób starszych

Dokonujące się przemiany w strukturze demograficznej ludności określone mianem procesu starzenia się, coraz częściej wywołują dyskusję dotyczącą produkcji, konsumpcji, rynku pracy, systemów ubezpieczeń społecznych, struktury wydatków budżetowych, itd. Zważywszy na wzrost udziału seniorów oraz coraz większą świadomość, że osoby te dysponują sporym potencjałem nabywczym, w wielu badaniach naukowych, w ostatnich latach, podejmuje się problematykę osób starszych. Lata 1990. w Stanach Zjednoczonych oraz w krajach Europy Zachodniej przyniosły duży postęp w rozwoju nowych koncepcji opisujących migracje osób w tej grupie wieku. Powstałe w tym czasie modele migracji subpopulacji seniorów odnosiły się do: cyklu życia, procesu decyzyjnego o przeprowadzce, utracie czy też braku „równowagi mieszkaniowej” oraz utożsamiania się z miejscem zamieszkania [Longino, Bradley, 2001: 106].

Modele migracji oparte na modelach cyklu życia (*the life-course models*) zakładają, że przebieg migracji jest związany z pewnymi zdarzeniami, które występują w poszczególnych okresach życia jednostki, oraz prawdopodobieństwami ich zajścia. Zdarzeniami, występującymi w kolejnych fazach cyklu życia człowieka, mogącymi prowadzić do migracji, są, m.in.: zawarcie małżeństwa, powiększenie się rodziny (pojawienie się dzieci), moment usamodzielniania się dorosłych już dzieci lub przejście na emeryturę. Patrząc z tej perspektywy, należy przywołać ustalenia Litwarka i Longino (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 110]), którzy, badając migracje międzystanowe w Stanach Zjednoczonych, wyróżnili trzy odmienne co do przyczyn i wzorca migracji grupy seniorów, wśród których dochodzi najczęściej do zmiany miejsca zamieszkania. Pierwsza grupa obejmuje młodszych seniorów i występujące w niej migracje związane są z momentem przejścia na emeryturę (tj. tzw. młodzi starzy). Do drugiej subpopulacji należą osoby mające dziesięć lat więcej, („starzy starzy”), którzy doświadczają umiarkowanej postaci niepełnosprawności. W przypadku ostatniej, trzeciej grupy seniorów („najstarsi starzy”) fizyczna niemoc prowadzi do umieszczenia starszej osoby w domu pomocy, tj. do instytucjonalizacji starości (problemy zdrowotne przewyższają możliwości rodziny do opieki nad krewnymi w domu, zachęcają – lub wręcz zmuszają – do umieszczenia seniora w stanowym ośrodku opieki).

Pierwszy rodzaj migracji przypada na ten etap życia seniorów, w którym zazwyczaj są oni zamężni/żonaci, stosunkowo zdrowi oraz posiadają wystarczające dochody z tytułu emerytury. Powody do przemieszczeń na tym etapie życia są złożone. Z jednej strony, to chęć zapewnienia sobie na stare lata odrobiny przyjemności. Doskonałym przykładem tego typu przemieszczeń jest m.in. *sun belt* w Stanach Zjednoczonych, a w Europie *Costa del Sol* w Hiszpanii czy *Algarve* w Portugalii. Są to miejsca, w których wytworzyły się przez lata enklawy seniorów. Niektórzy emeryci planują swoje przeprowadzki latami, spędzając urlopy w przysz-

łym miejscu zamieszkania w oczekiwaniu na przyjemności po przeprowadzce. Z drugiej strony, to potrzeba utrzymywania kontaktów z przyjaciółmi i rodziną, a więc przeprowadzki w pobliże dzieci lub innych krewnych.

Kolejne migracje pojawiają się, kiedy osoby starsze stają się chore, wymagają opieki lub zostają samotne. Na tym etapie życia niektórzy seniorzy przenoszą się w pobliże dzieci lub bezpośrednio do ich domów.

Ograniczony zasób najbliższych krewnych i stopień niepełnosprawności, który uniemożliwia samodzielną egzystencję jest powodem trzeciego typu przeprowadzek. Większość takich migracji odbywa się częściej na krótkie niż dalekie dystanse, a miejscem zamieszkania staje się zwykle dom opieki.

Drugi rodzaj modeli przemieszczeń osób starszych bazuje na teorii procesu decyzyjnego migracji (*the migration decision models*). Wiseman (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 107]) twierdził, że migracja jest skutkiem występowania czynników „wypychających” z danej miejscowości i „przyciągających” do innej miejscowości („pull” and „push” factors). Do czynników, które determinują podejmowanie decyzji o zmianie miejsca zamieszkania, zaliczył: klimat, warunki bytowe i rodzinne, koszty życia oraz infrastrukturę społeczną. Rola, jaką pełnią poszczególne czynniki, zależy od różnic w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego między miejscem obecnego zamieszkania a potencjalnym miejscem migracji. Na obszarach o niskim poziomie rozwoju czynniki te będą pełniły rolę „wypychającą”, zachęcającą do opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania. Natomiast w regionach lepiej rozwiniętych gospodarczo będą spełniać funkcję redukującą emigrację ludności tam zamieszkałej i „przyciągającą”, tj. będą zachęcały do zamieszkania w danej miejscowości. Według przywołanego autora wybór miejsca przeznaczenia dokonywany jest dopiero wówczas, gdy zostanie podjęta decyzja o przeprowadzce. Tylko wtedy, według niego, można rozważać rezultaty migracji. Kilka lat później, Cuba – badając migrantów z Przyłądka *Copa Cop* – zakwestionował powyższe twierdzenie Wisemana, o poprzedzeniu decyzji o przeprowadzce przez wybór miejsca docelowego. Większość przybyszów nie rozważało innych miejsc zamieszkania i wiedziało, że chce żyć na Przyłądku, zanim podjęli ostateczną decyzję o przeprowadzce. Z kolei Haas i Serow dopasowali model Wisemana do analizy migracji osób, które przeszły na emeryturę. W tym celu wprowadzili do modelu jako czynniki migracyjne: tzw. marzenia o przeprowadzce, które poprzedzają oficjalną migrację, oraz źródła informacji, które sprawiają że potencjalny migrant ma świadomość czynników wypychających i przyciągających. Kolejnym ważnym czynnikiem, stanowiącym uzupełnienie początkowego modelu decyzyjnego, są istniejące więzi z lokalną społecznością. Model Haas-Serowa sprawdził się w analizie emerytowanych migrantów międzystanowych do Idaho [Longino, Bradley, 2001: 107]. Według Kallahan, siła oddziaływania poszczególnych czynników (m.in. klimatu, wskaźnika przestępczości i kosztów życia) zmienia się w poszczególnych podgrupach osób starszych.

Na początku lat 1990. wiele uwagi poświęcono modelowi braku równowagi mieszkaniowej (*the housing disequilibrium model*) w kontekście przeprowadzek osób starszych. Model ten bazował na założeniu, że główną motywacją emerytów do zmiany miejsca zamieszkania stanowią koszty utrzymania mieszkania. Chęć zmniejszenia obciążeń finansowych związanych z eksploatacją mieszkania stanowi bodziec do przeprowadzki ze śródmieścia na obszary podmiejskie. Steinnes i Hogan (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 109]) postawili, na podstawie badań z Arizony, hipotezę, że migracje osób starszych, zarówno sezonowe, jak i stałe, wynikają w części z różnic w cenach nieruchomości w różnych regionach kraju. Na przykład, sprzedając dom w Kalifornii, można uzyskać nadwyżkę finansową, która może być przeznaczona na sezonową migrację lub na przeprowadzkę do miejsca, gdzie ceny mieszkań są bardziej przystępne.

Jedną z ostatnich koncepcji powstałych w latach 1990. nazwano modelem tożsamości miejsca (*the place identity model*). Każda przeprowadzka wiąże się z zamieszkaniem wśród nowej społeczności. Jednak fizyczna zmiana miejsca zamieszkania niekoniecznie musi oznaczać, że ktoś przeprowadził się emocjonalnie. Są migranci, którzy nigdy nie zapuszczą korzeni, ponieważ pozostają emocjonalnie związani ze społecznościami zamieszkującymi poprzednie miejsce stałego pobytu. Niektórzy z nich mają problem ze zmianą swego statusu z urlopowicza na stałego mieszkańca po tym, jak zmieniają miejsce zamieszkania. Cuba i Hummon [Longino, Bradley, 2001; 109] dowodzą, że identyfikacja z miejscem zamieszkania i ze społecznością rozumiana jest odmiennie na różnych etapach życia. Młodszy migranci częściej opierają swoją tożsamość na przynależności do sieci społecznych (rodzinnej i przyjacielskiej) oraz emocjonalnej samoprzynależności, podczas gdy starsi migranci budują ją na bazie wcześniejszych doświadczeń, jakie nabywali w miejscu zamieszkania. W rzeczywistości tożsamość miejsca ulega zmianom przez całe nasze życie pod wpływem doświadczenia, jakie zdobywamy. Dlatego też tożsamość miejsca powinna być postrzegana jako część długotrwałego procesu przystosowawczego.

Nowym obszarem badań migracji osób w starszym wieku są przemieszczenia związane z opieką instytucjonalną, tzn. migracje do domów opieki („*migration*” to *nursing homes*). McAuley, Pechioni i Grant swą koncepcję przemieszczeń oparli na procesie decyzyjnym dotyczącym długoterminowej opieki (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 112]). Porównali oni odległość przeprowadzek oraz cechy migrantów, którzy kierowali się do domów opieki w Wirginii. Większość pensjonariuszy pochodziła z tego samego stanu. Założyli oni, że niska dostępność łóżek w domach opieki w hrabstwie, z którego pochodzą mieszkańcy domu opieki, jest czynnikiem popychającym do przeprowadzki na większy dystans. Dodatkowym czynnikiem przyciągającym do domów opieki w Wirginii był ich związek z lokalnym Kościołem. Religijna przynależność osób starszych i ich lojalność wobec Kościoła, który wspierali finansowo przez wiele lat, prawdopodobnie przyciągała pensjonariuszy

z innych hrabstw. Colsher i Wallace cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 112]), badając przeprowadzki starszej ludności wiejskiej, porównali ich instytucjonalne i poza-instytucjonalne „migracje”. W obu przypadkach występował wysoki udział przeprowadzek mających związek ze zdrowiem. Doszli oni zatem do wniosku, iż fałszywe jest założenie, że przeprowadzki mające związek ze zdrowiem w późnym okresie życia wiążą się z instytucjonalizacją starości.

4.3. Migracje seniorów w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Polsce

Udział seniorów w ruchu wędrownym w porównaniu z ludźmi młodymi (między 20. a 40. rokiem życia) jest niewielki, ale nie ma regionu na świecie, którego nie opuszczałyby i do którego nie kierowałyby się osoby po 60. roku życia. Istnieją jednak obszary bardziej atrakcyjne od innych pod względem osiedleńczym dla osób, które osiągnęły już wiek emerytalny. Secondo i wsp. (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 126]), porównując migracje seniorów w Japonii, Włoszech, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, zauważyli, że wraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa, ruchliwość starszych osób prowadzi do skupienia się ich w najłagodniejszych strefach klimatycznych w ich krajach, tj. na obszarach, które z reguły są terenami nadmorskimi.

W Stanach Zjednoczonych każdego roku mamy do czynienia z ogromnym napływem emerytów do takich stanów jak Floryda, Kalifornia czy Arizona. Między rokiem 1970 i 1985 w stanach tych odnotowano blisko 75-procentowy wzrost udziału osób powyżej 65. roku życia. Emerytów przyciąga na te obszary cieplejszy klimat oraz stosunkowo niewysokie koszty utrzymania. Kalifornia, Floryda, Arizona czy Teksas cieszą się niezmiennie, od początku lat 1960., największą popularnością osiedleńczą wśród emerytów. Według spisu ludności z 1990 40% wszystkich migrantów powyżej 60. roku życia zamieszkało w czterech stanach (Kalifornii 23,8%, Florydzie 6,9%, Arizonie 5,2% i Teksasie 4,1%) [Bean i wsp., 1994: 326]. W przeprowadzkach międzystanowych uczestniczą najczęściej „młodzi starzy”, którzy przeszli niedawno na emeryturę, charakteryzujący się na ogół wysokimi dochodami. Hazelrigg i Hardy (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 116]), uważają, że seniorzy mają skłonności do przeprowadzek do miejsc o nieco niższych kosztach życia niż w miejscu ich pochodzenia. Jak można zauważyć, migracje te nawiązują do modelu przeprowadzek związanych z brakiem równowagi mieszkaniowej (*the housing disequilibrium model*), omówionym we wcześniejszym podpunkcie. Jednak nie wszyscy „młodzi starzy” uczestniczący w migracjach między stanowych przy przeprowadzce kierują się względami ekonomicznymi. Rogers szacuje, że około 20% spośród nich powraca do stanu, w którym się urodzili (cyt. za: [Longino,

Bradley, 2001: 116]). Powroty te związane są z historycznym rozwojem przemysłu w Stanach Zjednoczonych. Większość obecnych migrantów, rekrutowana była w latach 1950. i 1960. do pracy z południowo-wschodnich i środkowo-zachodnich stanach (m.in. Kalifornia, Floryda, Teksas, Arizona). W momencie osiągnięcia wieku emerytalnego część z nich powracała do swych „małych ojczyzn”, enklaw krewnych i znajomych. W przypadku „starych starych” mamy do czynienia z migracjami na krótsze dystanse, tj. w obrębie stanu. Longino i Serow [Longino, Bradley, 2001: 116], analizując dane ze spisu z 1980 r., zauważyli, że najczęściej takich przemieszczeń występowało w południowych i południowo-zachodnich stanach w kraju (np. Nowy Jork).

Nie wszyscy starsi migranci przeprowadzają się z jednego miejsca do drugiego w obrębie kraju. Przykładowo, w latach 1985–1990 blisko ćwierć miliona (236 tys.) migrantów powyżej 60. roku życia przybyło do Stanów Zjednoczonych z zagranicy. W porównaniu do blisko dwóch milionów migrantów międzystanowych, ich liczba nie jest duża. Starsi cudzoziemcy, emigrujący w latach 1975–1980 i 1985–1990, osiedlali się najchętniej w stanach, w których znajdowały się duże porty morskie i lotnicze, takich jak: Kalifornia, Nowy Jork, Floryda, Teksas, Illinois i New Jersey. Liczba seniorów przybywających z zagranicy w latach 1990. wzrosła o 31% w porównaniu z wcześniejszą dekadą w Kalifornii, a New Jersey i na Florydzie o ponad 25%. Kalifornia jest ośrodkiem, który wiezie prym pod względem liczby osiedlających się w stanie starszych imigrantów. W latach 1985–1990 stan ten przyjął jedną trzecią wszystkich seniorów z zagranicy. Na drugim miejscu znalazł się Nowy Jork (14%), a na trzecim Floryda (13%). Badania hiszpańskojęzycznych starszych migrantów dowiodły, że kierują się oni do stanów, które są najbliższe ich krajowi pochodzenia. Są to głównie stany, w których przez lata wykształciły się silne kulturowo enklawy cudzoziemców. Na przykład Kubańczycy i Portorykańczycy częściej wybierają Florydę, Meksykanie Teksas i Kalifornię. Przemieszczenia innych starszych migrantów hiszpańskojęzycznych są bardziej równomiernie rozłożone pomiędzy Kalifornią, Florydą i Nowym Jorkiem. Z tych samych powodów azjatycka migracja kieruje się na Wybrzeże Pacyfiku. Duża część z tych migrantów urodziła się w Stanach Zjednoczonych.

Podobny wzorzec przemieszczeń seniorów, jak w Stanach Zjednoczonych, obserwowany jest również w krajach europejskich. W Wielkiej Brytanii, prowadzone badania [Uren, Goldring, 2007] wskazują, że dla osób starszych najbardziej atrakcyjne pod względem osiedleńczym obszary to południowo-zachodnie regiony kraju, jak również hrabstwa otaczające Londyn. Jednak Londyn i przylegające do niego obszary nie stanowią ostatecznego celu podróży dla „młodych starych”, a są tylko w ich przypadku przystankiem w dalszej podróży. Młodszy seniorzy w Wielkiej Brytanii, którzy uczestniczą w przemieszczeniach na większe dystanse w obrębie kraju, najczęściej wybierają na nowe miejsce zamieszkania *Isle of Wight* (18% wszystkich osób starszych), *Lincolnshire*, *Dorset*, *East Sussex* (17%) oraz *Cornwall*,

Devon i West Sussex (15%). W ostatnich kilkunastu latach widoczny jest wzrost w przemieszczeniach wewnętrznych w Wielkiej Brytanii odsetka „starych starych” (osób wieku 80 lat i więcej). Udział osób po 80. roku życia wśród migrujących seniorów wzrósł z 12% w 1971 r. do 23% w 2001 r. Większość brytyjskich seniorów, zwłaszcza tych którzy ukończyli 80. rok życia, szuka nowego miejsca zamieszkania w obrębie lokalnej społeczności. Wzrost odsetka najstarszych seniorów w ruchu wędrownym przekłada się na stan cywilny starszych migrantów. Zmieniający miejsce zamieszkania starsi Brytyjczycy, najczęściej są rozwiedzeni i owdowiali (około 65%), osoby starsze pozostające w związkach małżeńskich stanowią nieco ponad 35% migrantów. W przypadku tej grupy starszych migrantów mamy do czynienia z tzw. „migracjami” do domów opieki. Najstarsi seniorzy, żyjący samotnie, mający problemy zdrowotne, utrudniające im wykonywanie zwykłych codziennych czynności, częściej przenoszą się do domów opieki społecznej, niż do syna lub córki. Jak pokazują wyniki badań [Uren, Goldring, 2007; 36], problemy zdrowotne stanowią istotny motyw migracyjny wśród tej grupy migrantów. Osoby przewlekłe chore dwukrotnie częściej zmieniały adres zamieszkania niż ich zdrowi rówieśnicy. W miarę przesuwania się do coraz starszych grup wieku mamy do czynienia z instytucjonalizacją starości, a migracje na tym etapie życia mają raczej charakter przeprowadzki wymuszonej niż dobrowolnej.

Bardziej zamożni, posiadający wykształcenie wyższe, będący w dobrej kondycji fizycznej starsi Brytyjczycy, przeprowadzają się na południe Europy, a szczególnie z Wielkiej Brytanii do Portugalii, Hiszpanii, Grecji i na Maltę. Przeprowadzone w latach 1990. badania [King, Warners, Williams, 1998] wskazują, iż w zdecydowanej większości (87%) przeprowadzka była konsekwencją wcześniejszych wakacyjnych pobytów w obecnym miejscu zamieszkania. Seniorzy osiedlający się na południu Hiszpanii i Portugalii to głównie przedstawiciele środowisk artystycznych, akademickich, medycznych oraz prawnicy. Najczęstszym powodem przeprowadzki na południe Europy podawanym przez nich były warunki klimatyczne (40%). Zdrowsze otoczenie i wolniejsze tempo życia podawane były przez 16% osób zmieniających miejsce zamieszkania. Wśród innych czynników, które miały wpływ na przeprowadzkę wymieniane były, m.in.: łączenie rodzin (12%), niechęć do Wielkiej Brytanii (8%), koszty życia oraz praca zawodowa (7%). Blisko połowa starszych osób osiedlających się w krajach południowej Europy posiadała podstawową znajomość języka danego kraju [King, Warners, Williams, 1998: 100].

Starsi Brytyjczycy zamieszkujący obszary przybrzeżne Hiszpanii (*Costa del Sol*) i Portugalii (*Algarve*) to w większości emigranci z lat 1980. i 1990. (85%). W przypadku Włosech (*Toskania*) i Malty, wysoki udział wśród respondentów stanowią osoby przybyłe przed 1975 r. (około 30%) – tab. 4.1.

Tabela 4.1

Starsi emigranci z Wielkiej Brytanii według roku przybycia i regionu zamieszkiwania (%)

Rok przybycia	Toskania	Malta	Costa del Sol	Algarve
przed 1965	8,5	5,8	2,3	1,8
1965 – 1969	9,4	14,7	1,7	4,1
1970 – 1974	17,9	10,4	3,5	7,3
1975 – 1979	8,5	3,2	6,9	3,2
1980 – 1984	6,6	11,5	24,6	12,3
1985 – 1989	24,5	21,6	36,7	36,5
Po 1990	24,5	32,7	24,3	34,7

Źródło: [King, Warnes, Williams, 1998: 98]

Zróznicowany w czasie napływ osób starszych do wybranych czterech krajów wpłynął silnie na strukturę wieku respondentów tam zamieszkujących. Najstarsi emigranci mieszkają w Toskanii (średni wiek to 69 lat) i na Malcie (68 lat), zaś najmłodsi seniorzy w Hiszpanii (66 lat). Trwały charakter migracji seniorów i dalszy napływ osób, które osiągnęły już wiek emerytalny, oraz postępujący proces starzenia się tej populacji w przyszłości nie pozostaną bez wpływu na lokalne usługi medyczne i opiekuńcze w tych regionach.

Przyjrzyjmy się z kolei bliżej badaniom prowadzonym w Polsce. Wnioski z krajowych badań [Stolarczyk, 1985, 1986] są zgodne z przedstawionymi powyżej wynikami badań z Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, jeśli idzie o wpływ wieku na przebieg procesu decyzyjnego. Stolarczyk, badając migracje wewnętrzne osób po 60. roku życia, zauważyła, że w warunkach polskich wyróżnić można dwa odmienne wzorce migracji seniorów. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z migracją dobrowolną, zamierzoną. Migracja ta dotyczy młodszych seniorów, którzy najczęściej pozostają w związkach małżeńskich, są zdolni do samodzielnego życia i posiadają źródło utrzymania. W drugim przypadku migracja dotyczy osób w zaawansowanym wieku, najczęściej o złym stanie zdrowia i ma charakter wymuszony. Według tych badań, pod koniec lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia w Polsce wśród osób starszych przeważały przeprowadzki wymuszone. Bez wątpienia wpływ na ten fakt miała sytuacja materialna starszych migrantów. Porównując dochody osób, które migrowały, ze średnią emeryturą i rentą końca lat 1970. można było zauważyć, że w przypadku osób, które zmieniły miejsce zamieszkania, wielkości te były istotnie niższe.

Wyniki NSP'2002 wskazują, iż dominującą przyczyną zmiany miejsca zamieszkania wewnątrz kraju przez polskich seniorów w latach 1989–2002 były warunki mieszkaniowe (32%), a wśród nich najczęściej respondenci wymieniali trudne warunki lokalowe i zbyt wysokie koszty utrzymania mieszkania. Sprawy rodzinne sta-

nowiły 28% wszystkich przyczyn migracji seniorów. Spośród możliwych wariantów odpowiedzi (zawarcie małżeństwa, rozpad małżeństwa, łączenie rodzin i inne) zdecydowana większość osób starszych wymieniały wariant „inne” (62%), a 28% wskazywało na łączenie rodzin. Czynniki związane ze zdrowiem znalazły się na trzecim miejscu (25%). W tej kategorii motywów migracyjnych seniorzy najczęściej wskazywali na leczenie i rehabilitację oraz lepszy dostęp do służby zdrowia.

Analizując kierunki przemieszczeń seniorów w Polsce w ostatnich 17 latach, można zauważyć, że ich ruchliwość prowadzi do skupiania się tej subpopulacji w dwóch grupach województw. Pierwszą grupę stanowią województwa, które cieszą się największą atrakcyjnością migracyjną² również wśród osób młodych (tj. mazowieckie, małopolskie, pomorskie i wielkopolskie, tab. 4.2).

Tabela 4.2

Salda migracji wewnętrznych osób w wieku 60 lat i więcej według województw w wybranych latach (w osobach)

Województwa	Lata		
	1995	2002	2006
Dolnośląskie	-211	-482	-258
Kujawsko-pomorskie	54	52	-73
Lubelskie	-86	-83	-118
Lubuskie	18	22	14
Łódzkie	-85	-60	-23
Małopolskie	125	206	204
Mazowieckie	-50	141	236
Opolskie	-8	-3	13
Podkarpackie	-288	55	64
Podlaskie	31	7	-30
Pomorskie	109	143	171
Śląskie	-5	-120	-267
Świętokrzyskie	-52	-49	36
Warmińsko-mazurskie	-85	-65	-139
Wielkopolskie	163	173	223
Zachodniopomorskie	32	61	-55

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Roczników Demograficznych*, z różnych lat

² Za województwo atrakcyjne migracyjnie, przyjęto region charakteryzujący się dodatnim saldem migracji.

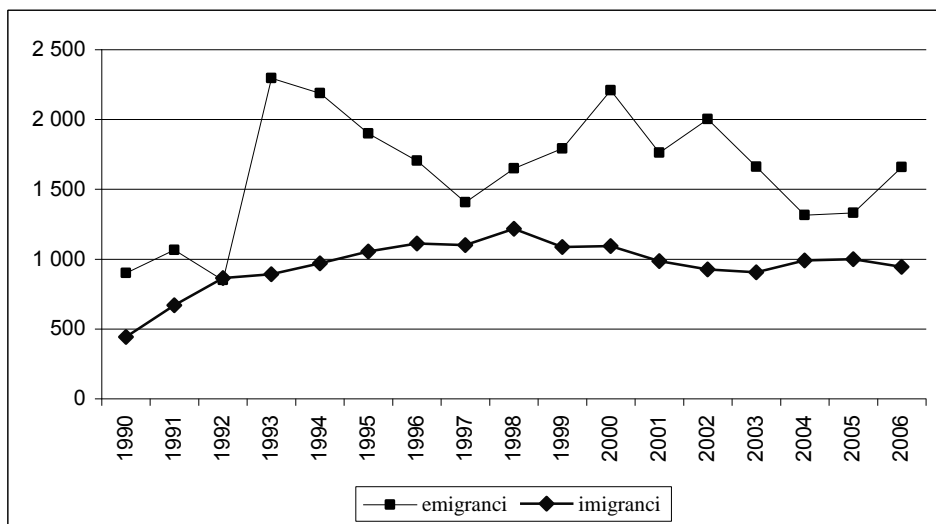
Przyrost migracyjny osób po 60. roku życia dotyczy w głównej mierze miast tych regionów. Przypuszczalnie ma to związek z napływem ludzi młodych do tych województw we wcześniejszym okresie. Osoby starsze z jednej strony migrują do swoich dzieci w celu zajęcia się wychowywaniem wnuków (dotyczy to głównie „młodych starych”, którzy niedawno przeszli na emeryturę), z drugiej strony część z nich przeprowadza się w poszukiwaniu opieki rodzinnej lub instytucjonalnej (zwłaszcza „starzy starzy”).

Drugą grupę stanowią województwa, w których przewaga odpływu nad napływem występuje tylko wśród osób po 60. roku życia. W ostatniej dekadzie dodatnie salda migracji wśród seniorów utrzymywały się w województwach lubuskim, podkarpackim i zachodniopomorskim. Warto zwrócić uwagę, że województwa te należały i należą w Polsce do regionów odpływowych. Podejrzewać można, iż przynajmniej część przemieszczeń w tym kierunku stanowią migracje powrotne do swych „małych ojczyzn”.

Biorąc pod uwagę migracje zagraniczne seniorów, w ostatnich latach obserwujemy stabilizację imigracji seniorów przy jednoczesnym wzroście liczby emigrantów w tej grupie wieku (rys. 4.1).

Rys 4.1

Migracje zagraniczne osób po 60. roku życia w Polsce w latach 1990–2006
(w osobach)

Źródło: Dane Roczniki Demograficzne z różnych lat

Przyglądając się strukturze wieku osób uczestniczących w migracjach zagranicznych widać, podobnie jak w krajach zachodnich, że udział w emigracji osób po 60. roku życia nie jest wysoki (tab. 4.3).

Tabela 4.3

Migracje zagraniczne w Polsce według grup wieku w wybranych latach (%)

Emigranci					
Ogółem	1990	1995	2000	2005	2006
	100	100	100	100	100
0 – 19	28,0	27,4	24,4	19,1	16,8
20 – 29	22,5	21,6	19,2	28,3	41,9
30 – 39	26,5	20,5	15,5	16,5	17,3
40 – 49	11,2	15,9	21	20,4	13,3
50 – 59	7,0	7,4	11,6	9,6	7,3
<i>po 60. roku życia</i>	4,8	7,2	8,3	6,1	3,4
<i>w tym:</i>					
<i>60 lat i więcej</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
60-64	49,0	42,4	47,1	38,4	37,6
65-69	26,6	29,3	24,4	24,2	24,4
70 i więcej	24,4	28,4	28,5	37,4	38,0
Imigranci					
Ogółem	100	100,1	100	100	100
0 – 19	17,6	13,6	26,5	25,9	18,2
20 – 29	18,8	19,0	16,9	20,7	28,1
30 – 39	25,9	25,7	14,9	18,4	18,0
40 – 49	12,7	19,9	17,0	15,3	15,5
50 – 59	8,1	8,9	10,1	10,2	11,1
<i>po 60 roku życia</i>	16,9	13	14,6	9,5	9,1
<i>w tym:</i>					
<i>60 lat i więcej</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
60-64	24,2	33,1	34,2	34,3	39,0
65-69	24,2	27,4	27,8	28,4	29,7
70 i więcej	51,6	39,5	37,9	37,4	31,2

Źródło: Rocznik Demograficzny z różnych lat

Wśród ludności po 60. roku życia, która uczestniczyła w migracjach zagranicznych (zarówno wśród imigrantów, jak i emigrantów) przeważali „młodzi starzy”, będący najczęściej w związkach małżeńskich. Można zatem sądzić, że przemieszczenia zagraniczne mają charakter bardziej rodzinny niż wędrowki wewnętrzne osób starszych w Polsce. Jak wskazują wyniki *NSP'2002*, osoby starsze, które przebywały zagranicą, to najczęściej małżeństwa bez dzieci, a w następnej kolejności małżeństwa z dziećmi, gdzie cała rodzina przebywa za granicą. W przypadku osób po 70. roku życia wyjeżdżających z Polski na stałe przeważały znacznie kobiety, głównie wdowy. Seniorzy z Polski kierowali się głównie do krajów, w których przez lata wykształciły się duże skupiska polonijne. Ponad 80% z nich osiedlało się w Europie, z czego zdecydowana większość jako kraj osiedleńczy deklarowała Niemcy. Kolejnymi krajami, do których udawali się polscy seniorzy, były Stany Zjednoczone i Kanada. Wskazuje to, iż osoby w podeszłym wieku, które utraciły małżonka, przeprowadzają się do dzieci mieszkających za granicą [Kałuża, 2007: 191].

Wśród osób starszych, które osiedliły się w Polsce, najważniejszym regionem docelowym były województwa: małopolskie, podkarpackie, podlaskie oraz kujawsko-pomorskie (odsetek osób po 60. roku życia wśród ogółu migrantów przekraczał 7%). W przypadku większości województw wśród starszych imigrantów przeważały osoby w wieku 60-64 lata, tj. „młodzi starzy”. Biorąc pod uwagę emigracyjny charakter tych obszarów i wiek oraz obywatelstwo imigrantów, można sądzić, że większość przyjeżdżających to Polacy powracający z emigracji lat 1970. i 1980., którzy za granicą wypracowali sobie świadczenia emerytalne i na starość wracają do swoich rodzin w kraju.

4.4. Konsekwencje społeczno-ekonomiczne migracji seniorów

Zmiana miejsca zamieszkania rodzi konsekwencje ekonomiczne i społeczne, zarówno na obszarze odpływu, jak i napływu. Warto chociażby wspomnieć, że w samych tylko Stanach Zjednoczonych osoby powyżej 50. roku życia osiągają łączny dochód szacowany na przeszło 1,6 biliona dolarów rocznie³, a ich możliwości swobodnego wydawania pieniędzy są znacznie większe niż ludzi młodych. Zważywszy na potencjał nabywczy rynku seniorów, Longino i Crown (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 118]), postanowili zbadać, jaki wpływ ekonomiczny wywierają przeprowadzki emerytów na ich docelowe miejsce zamieszkania. W 1979 dochody imigrantów, którzy przeprowadzili się na Florydę między 1978 a 1980 r. wynosiły ponad 4 mld dolarów. W tym samym roku stan Nowy Jork stracił ponad 2,2 mld dolarów z powodu migracji pomiędzy 1975 i 1980 r. Dziesięć lat później na Florydzie dochód od przyjezdnych seniorów z lat 1985-1990 podwoił się do 8,3 mld dolarów.

³ Dane dostępne na stronie www.suddenlysenior.com w dniu 05.06.2007.

Fakt, że starsi migranci większość swoich dochodów przeznaczali na konsumpcję, spowodował spore ożywienie gospodarcze Florydy. Jednocześnie badania Glasgow pokazywały, że starsi migranci nie byli nadmiernym ciężarem w wydatkach miejscowych służb społecznych. Szacuje się, że w 1990 r. na skutek przemieszczeń osób starszych, 12 stanów zyskało ponad 100 mln dolarów [King, Warners, Williams, 1998: 94]. Jednocześnie Stallman i Siegel (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 118]) ostrzegają, że w dłuższej perspektywie proces starzenia się ludności i dalszy napływ emerytów mogą odbić się negatywnie dla społeczności lokalnych (wzrost wydatków publicznych na zdrowie i długoterminową opiekę).

Oprócz finansowego aspektu migracji seniorów istnieje również kontekst społeczny tych przemieszczeń. Longino uważał, że osoby zamieszkujące w enklawach emerytów w wiejskich hrabstwach na Florydzie nie dążą do asymilacji z lokalnymi strukturami, a wręcz przeciwnie – dążą do bycia odrębnymi społecznościami [Longino, Bradley, 2001: 120]. Podobnie zachowują się emeryci z Wielkiej Brytanii zamieszkujący w Hiszpanii i Portugalii. Brak dążenia do integracji z lokalnymi społecznościami wynika z jednej strony z faktu, iż żyją oni w enklawach, porozumiewają się ojczystym językiem, dokonują zakupów w lokalnych supermarketach bez konieczności mówienia w obcym języku, posiadają w nowym miejscu zamieszkania rodzime restauracje i kluby. Z drugiej zaś strony, brak chęci integracji z lokalną społecznością wynika również ze specyfiki obszarów napływowych (np.: *Costa del Sol*, *Algarve*), które ze względu na swoje położenie geograficzne, koncentrują się na rozwoju usług turystycznych i nastawione są na cudzoziemców [King, Warners, Williams, 1998: 102]. Inaczej wygląda problem integracji starszych migrantów w przypadku Toskanii we Włoszech, gdzie nie wykształciły się enklawy brytyjskich emerytów. Starsi migranci z wysp, osiedlający się w miastach i obszarach wiejskich wewnątrz kraju, takich jak Florencja czy Lucca, znacznie częściej asymilują się z miejscową ludnością. Większość seniorów osiadłych w Toskanii (ponad 83%) posiada znajomość języka włoskiego w stopniu co najmniej dobrym, w porównaniu z Hiszpanią czy Portugaliją, gdzie udział osób ze znajomością języka danego kraju wśród migrantów nie przekracza 30% [King, Warners, Williams, 1998: 103]. Późniejsze badania, prowadzone w Stanach Zjednoczonych, ukazały starszych migrantów jako bardziej, aktywnych, mających wpływ na zmiany w ich lokalnych społecznościach [Longino, Bradley, 2001: 123]. Na przykład, emeryci klasy średniej, którzy przeprowadzają się do małych miast w górach lub na wybrzeże, są bardziej skłonni, żeby zreszcać się razem w celu zachowania niezmiennego charakteru i atmosfery miejscowych społeczności. Często sprzeciwiają się lokalnym władzom, które próbują wprowadzać inwestycje przemysłowe. Lokalna opinia może postrzegać starszych migrantów jako samolubnych, blokujących próby animacji rozwoju ekonomicznego, mogących podnieść standard życia dla następnych pokoleń lokalnych mieszkańców. Buton, a w szczególności MacManus (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 120]), zauważyli wpływ osób starszych na lokalną politykę. Badając wy-

niki referendów w sprawie budżetów lokalnych szkół na Florydzie, stwierdzili, że wysoki udział starszych mieszkańców głosujących w okręgu szkolnym wiąże się z niskim poparciem finansowania dla szkół. Twierdzenie to jest spójne z ostatnimi badaniami Simonsena i Robinsa, którzy stwierdzili, że starsi mieszkańcy dużo mniejszym poparciem darzyli publiczne służby, z uwagi na brak oczekiwań, że skorzystają z ich pomocy (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 122]).

4.5. Zakończenie

W niniejszym opracowaniu została podjęta próba przybliżenia problemu współczesnych migracji seniorów. Do tej pory nie został wypracowany uniwersalny wzorzec wyjaśniający w sposób kompleksowy to zjawisko. Przedstawione na początku opracowania teoretyczne modele, starające się wyjaśnić przyczyny i skutki migracji osób starszych, nie współzawodniczą z sobą wprost, lecz odwołują się do różnych perspektyw badawczych: ekonomicznej, demograficznej, społecznej i psychologicznej. Badacze szukający klucza opisującego prawidłowości migracji seniorów skupiają się na analizie przesłanek przemieszczeń, ich skutków w skali lokalnych społeczności oraz krajów, zarówno w krótkim, jak i długim okresie.

Przeprowadzone w różnych krajach badania empiryczne przestrzennej ruchliwości osób w starszym wieku ukazują, że jak złożonym zjawiskiem mamy do czynienia, szczególnie z punktu widzenia społecznego. Seniorzy z jednej strony stanowią grupę bardzo niejednorodną ze względu na wiek, stan zdrowia, poziom wykształcenia, status społeczny i majątkowy oraz doświadczenie życiowe. Z drugiej zaś strony, pozycja społeczna seniorów różni się istotnie od młodszej części populacji. W warunkach polskich wyraża się to m.in. niższym poziomem aktywności społecznej oraz ograniczonymi możliwościami materialnymi.

Uogólniając, można stwierdzić, że najczęściej mamy do czynienia z dwiema grupami seniorów uczestniczących w ruchu wędrownym. Pierwsza grupa obejmuje młodszych seniorów i występujące w niej migracje związane są z szukaniem wygodniejszego miejsca do życia. Do drugiej subpopulacji należą starsi seniorzy (najczęściej po 80. roku życia) na ogół samotni, często chorzy, wymagający opieki. Na tym etapie życia najczęściej mamy do czynienia z wymuszonym charakterem przeprowadzki, który prowadzi niejednokrotnie do instytucjonalizacji starości.

Trudno przewidzieć, jaki będzie w przyszłości wzorzec migracji międzynarodowych seniorów. Prowadzone badania w tym zakresie wskazują na wzrost znaczenia przemieszczeń z północy na południe Europy. Integracja w ramach Unii Europejskiej sprawia, że upadło kilkanaście barier utrudniających ruchliwość przestrzenną w Europie. Wzrost niepełnosprawności na późniejszym etapie życia wydaje się być czynnikiem wystarczająco silnie zapobiegającym kontynuowaniu migracji zagranicznych. Serow, Friedrich i Haas (cyt. za: [Longino, Bradley, 2001: 112]) sugeru-

ją, że wzorzec migracji charakterystycznych dla seniorów z Wielkiej Brytanii (a dokładniej z Wielkiej Brytanii do Portugalii, Hiszpanii, Grecji i na Malte) może również zaistnieć dla osób starszych w innych krajach europejskich. W polskiej prasie coraz częściej mamy do czynienia z anonsami dotyczącymi kupna nieruchomości w Hiszpanii, Portugalii czy Bułgarii. Postępujący proces starzenia się ludności w połączeniu ze wzrostem poziomu zamożności subpopulacji seniorów w różnych krajach nie pozostanie bez wpływu na kierunki i formy migracji tej grupy ludności.

Z pewnością migracje seniorów stanowią bardzo ważny aspekt w rozwoju społecznym i ekonomicznym lokalnych społeczności, do których przybywają migranci. W krótkim okresie przemieszczenia te powodują transfer dochodów, które stanowią ważne źródło finansowania rozwoju, obok inwestycji regionów napływu, jednocześnie uszczuplając możliwości finansowe miejsc odpływowych. Jednak w dłuższej perspektywie czasowej mogą powodować obciążenie dla lokalnych służb społecznych. Enklawy starszych emerytów mogą bowiem stać się czynnikiem ograniczającym rozwój przedsiębiorczości i inwestycji w regionie.

Literatura:

- Bean F. D., Myers G. C., Angel J. L., Galle O. R., 1994, *Geographic concentration, migration, and population redistribution among the elderly*, [w:] L. G. Marin, S. H. Preston (eds.), *Demography of aging*, NAP, Washington, 319–356
- GUS (Główny Urząd Statystyczny), 1992, *NSP'1988, Migracje ludności w Polsce w latach 1979–1988*, ZWS GUS, Warszawa, 243 s.
- GUS (Główny Urząd Statystyczny) 2003a, *NSP'2002, Migracje wewnętrzne ludności 2002*, ZWS GUS, Warszawa, 166 s.
- GUS (Główny Urząd Statystyczny) 2003b, *NSP'2002, Migracje zagraniczne ludności*, ZWS GUS, Warszawa, 348 s.
- GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2004, *NSP'2002, Migracje długookresowe ludności w latach 1989–2002 na podstawie ankiety migracyjnej 2002*, ZWS GUS, Warszawa, 295 s.
- Kaluża D., 2007, *Migracje zagraniczne osób starszych w Polsce*, [w:] B. Bugajska (red.), *Życie w starości*, Zapol, Szczecin, 287–297
- King R., Warners A., M., Williams A., M., 1998, *International retirement migration in Europe*, "International Journal of Population Geography", nr 4, 91–111
- Kowerski M., 1990, *Rola krewnych i znajomych w kreowaniu strumieni migracyjnych*, „Studia Demograficzne”, nr 2, 8–20
- Latuch M., 1977, *Przyczyny emigracji osób w starszym wieku z największych miast w Polsce*, „Studia Demograficzne”, nr 50, 51–69

- Longino Ch. F., Bradley D. E. 2001, *Geographical distribution and migration*, [w]: R. H. Binstock, L. K. George (eds.), *Aging and the social sciences*, Oxford University Press, Oxford, 103–213
- Quandango J., 2002, *Aging and the life course*, Pepper Institute on Aging and Public Policy, Florida State University, 240 s.
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, PWG, Warszawa, 594 s.
- Stolarczyk K., 1985, *Spoleczno-ekonomiczne czynniki warunkujące migracje osób w starszym wieku w Polsce*, „Monografie i Opracowania”, SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa, 189 s.
- Stolarczyk K., 1986, *Spoleczno-demograficzne aspekty migracji osób w starszym wieku*, [w:] J. Witkowski (red.), *Spoleczno-demograficzne i ekonomiczne aspekty współczesnych migracji w Polsce*, „Monografie i Opracowania”, SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa, 106–123
- Uren Z., Goldring S., 2007, *Migration trends at older ages in England and Wales*, “Population Trends”, nr 130, 31-41 (tekst dostępny na stronie www.statistics.gov.uk)
www.suddenlysenior.com [dane na dzień 05.06.2007]